

НОРМАТИВНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті йдеться про особливості нормативного самовизначення особистості як суб'єкта групової взаємодії, його механізми; подано теорії самодетермінації.

Ключові слова: *групові норми, особистісні норми, механізми самовизначення, самодетермінація, свобода, ставлення, позиція, нормативне самовизначення.*

The article is about the features of normative self-identity as a subject of group interaction, its mechanisms; the theory presented self-determination.

Key words: *group norms, personal norms, mechanisms self-determination, self-determination, freedom, concern, position, normative self-determination.*

Знання групових норм є надзвичайно важливим для особистості, оскільки саме вони забезпечують її системою орієнтирів у навколишній дійсності, але разом із тим відкритим залишається питання про специфіку взаємозв'язку особистісних норм (які кожний суб'єкт привносить із собою, ставши членом тої чи іншої групи) і власне груповими нормами стосовно їх сумісності-несумісності, продуктивності-непродуктивності, прогресивності-регресивності, компетентності-некомпетентності, динамічності-стагнації. Особистість як суб'єкт групової взаємодії не просто механічно слідує груповим нормам, а «заломлює», пропускає їх через призму власних, особистісних норм, переконань, вірувань, мотивів, власних цілей тощо, що, безперечно, детермінує й регулює її поведінку, сприяє виробленню її активної позиції та ставлень, опосередковує вибір і процес сприйняття/несприйняття, прийняття/неприйняття групових норм. Тільки за умови внутрішнього санкціонування, індивідуальної оцінки й переоцінки потреб, інтересів, настроїв суб'єктів, норми реалізують свої регулятивні функції. Таким чином, у даному контексті доцільним є розгляд нормативного самовизначення особистості як суб'єкта групової взаємодії, його особливостей і механізмів.

Мета повідомлення – виявити особливості нормативного самовизначення особистості, розглянути механізми нормативного самовизначення, проаналізувати теорії самодетермінації.

Самовизначення особистості трактується в психології як свідомий акт виявлення й утвердження власних позицій у проблемних ситуаціях. На думку Л.Божович, В.Петровського, І.Кона, М.Гінзбурга та ін., особистісне самовизначення виступає як ціле відносно таких його видів, як життєве, професійне, сімейне, соціальне, а також нормативне самовизначення. Так, у М.Гінзбурга [1] самовизначення трактується як самодетермінація, механізм соціальної детермінації, що не може діяти без активного відображення самим суб'єктом. Таким чином, проблема самовизначення є вузловою проблемою взаємодії індивіда й суспільства, у якій висвітлюється соціальна детермінація індивідуальної свідомості (ширше – психіки) і роль власної активності суб'єкта в цій детермінації.

У свою чергу, А.Петровський [8; 9] запропонував розглядати колективне самовизначення на рівні взаємодії індивіда й групи. Учений провів ряд досліджень з вивчення колективного самовизначення, де самовизначення розгля-

дається як феномен групової взаємодії і є своєрідною альтернативою як конформній, так і нонконформній поведінці. Колективне самовизначення проявляється в особливих спеціально сконструйованих ситуаціях групового тиску – ситуаціях своєрідної «перевірки на стійкість», у яких цей вплив здійснюється в розрізі з прийнятими цією групою нормами. Це спосіб реакції на груповий тиск; здатність індивіда здійснювати акт колективного самовизначення; можливість діяти відповідно до своїх внутрішніх норм, які одночасно є нормами даної групи. А.Петровський наголошує, що колективне самовизначення – це вибіркоче ставлення індивіда до впливу конкретної групи, що виражається в прийнятті ними одного групового впливу й протистоянні, відмові від іншого, залежно від опосередкованих чинників, а саме: оцінок, переконань, ідеалів, групових норм, цінностей і т. ін. У колективі, на відміну від дифузної групи, колективне самовизначення є домінуючим способом реагування особистості на груповий тиск, а тому є формоутворюючою ознакою. Зокрема, А.Туровська [11] відзначає, що суттєву роль для колективного самовизначення відіграє міра привласнення мети групи та її вихідна привабливість.

Особистість може протистояти груповому тиску, якщо усвідомлює, що це перечить нормам, цінностям колективу, членом якого вона є. У серії експериментів психолога І.Оботурової [6] були спочатку з'ясовані ціннісні орієнтації групи школярів, а потім від імені підставної групи їм представляли суперечливі судження, тобто судження, які йшли врозріз із цінностями, котрі вони виокремили. Створювалася свого роду «психологічна центрифуга», яка дозволяла виявити людей, здатних в умовах групового тиску відстоювати прийнятну групою (або ними самими) позицію, яку група ніби змінила, і провести свого роду диференціацію між членами групи, які піддаються впливу й можуть відмовитися від свого початкового вибору під цим тиском. Експеримент підтвердив, що сила колективного самовизначення залежить як від загальних ціннісних орієнтацій, які сформувалися раніше, так і від міри згуртованості групи, включеності її членів у спільну діяльність і ціннісно-орієнтаційної єдності колективу. Колективне самовизначення зовнішньо може здатися подібним до конформності, але, насправді, це те так. Прояви незалежності учасників експерименту в даному випадку розцінюються не негативно, а позитивно, як збереження вірності виробленим раніше цінностям, як висока соціальна включеність і пропозиція конструктивних рішень й альтернатив.

На нашу думку, колективне самовизначення не потрібно ні протиставляти, ні порівнювати з конформністю, оскільки воно є «іншим» феноменом, за якого члени колективу проявляють вибіркоче ставлення до групових норм, демонструють свою включеність до нормотворчих процесів та до «розумного» вибору або збереження тих групових норм, котрі є найбільш оптимальними й прогресивними та які визнані як найбільш значущі для групи.

Регулятивні характеристики особистісного самовизначення пов'язані з виявленням механізмів даного процесу, які різними авторами визначаються по-різному. Зокрема, А.Мудрик [4], вивчаючи механізми самовизначення, уводить поняття «ідентифікація» – «відокремлення». Дослідник говорить про те, що самовизначення особистості передбачає як засвоєння набутого людством до-

свіду, який у психологічному плані протікає як ідентифікація (уподібнення), так і формування в індивіда неповторних, тільки йому властивих особливостей, які протікають як персоніфікація (відокремлення). Ідентифікація слідом за наслідуванням і конформністю є початком, що зумовлює персоніфікацію особистості. Саме ідентифікація й персоніфікація є єдиним процесом і механізмом самовизначення.

Відповідно, нормативне самовизначення особистості передбачає акт свідомого вибору та прийняття індивідом норм групи, досягнення особистістю своєї позиції відносно групових норм. Можливо, ті чи інші групові норми не є повністю інтеріоризованими та прийнятними окремим членом групи. Без сумніву, кожний член групи має право вибору норм, яких він не хоче або не може дотримуватися з тих чи інших суб'єктивних або об'єктивних причин, або які, наприклад, неспівзвучні з особистими нормами, цінностями, переконаннями, віруваннями тощо. Але, звісно, це веде за собою цілий шерег реакцій з боку групи, зокрема, від цілковитого ігнорування такого суб'єкта, відсутності будь-яких коментарів з боку групи стосовно його аномальної поведінки, оскільки вона не так вже й суттєво впливає на буття групи, до відкритого конфлікту та застосування групових санкцій відносно «девіанта». Якщо це групи окремих типів, наприклад, група в'язнів, релігійні секти, вір-групи, клуби закритого типу, тоді виконання норм не підлягає обговоренню, вони є обов'язковими для всіх її членів, незалежно від їх позиції й ставлень до тих чи інших групових норм. При цьому порушення норм у цих групах є чітко санкціонованими та контрольованими.

Визначити межу між особистим прийняттям і прилюдною поступливістю не зовсім легко для дослідників, а тому в психології присутня точка зору, яка декларує, якщо поведінка особистості є стабільною, сталою, незмінною протягом тривалого часу та за відсутності агента впливу, тоді можна говорити про прийняття особистістю норми; у ситуації, коли поведінка особистості є тільки відповіддю на певний соціальний вплив, можна говорити про поступливість особистості. Приклади поступливості без особистісного прийняття норми наводять американські дослідники Л.Коч і Дж.Френч (Coch & French) [12], які дослідили, що продуктивність праці однієї із працівниць стала значно кращою після того, як вона була ізольована від колег, які мали чітке уявлення про те, як саме потрібно працювати.

У контексті проблеми нормативного самовизначення логічним є перегляд проблеми самодетермінації поведінки особистості. Самодетермінуючий принцип (розглядався О.Ухтомським) визначає ціль діяльності як процесу вільного вибору, під час якого із системи з необмеженим числом ступенів свободи виникає цілком зв'язана система з єдиною мірою свободи. Також у працях радянського психолога й філософа С.Рубінштейна проблема самовизначення розглядалася в контексті самодетермінації та запропонованого ним принципу, який полягає в такому: зовнішні причини діють, відбиваючись (заломлюючись) через внутрішні умови. Тут самовизначення є самодетермінацією на відміну від зовнішньої детермінації. Крім того, у понятті самовизначення виражається активна природа «внутрішніх умов», через які відбиваються, проходять зов-

нішні впливи. Таким чином, свідоме самовизначення пов'язане з поняттями «ставлення» й «позиція», оскільки, на думку С.Рубінштейна, саме в позиції узагальнюються й зводяться в систему різні ставлення індивіда до умов життєдіяльності, які змінюються.

Психологічні механізми самодетермінації, які лежать в основі свобод людини, дилему свобода–детермінізм відносно поведінки людини, репрезентує російський дослідник Д.Леонт'єв [2; 3]. Як зазначає Леонт'єв, поняття «свобода» й «самодетермінація» близькі між собою: поняття «свобода» використовується для глобальних антропологічних характеристик людини та її поведінки; поняття самодетермінація – для пояснення на власному психологічному рівні «механізмів» свободи. При цьому дослідник розрізняє самодетермінацію, з одного боку, і саморегуляцію або самоконтроль – з іншого. В останньому випадку регуляторами можуть бути норми, конвенції (договір), цінності й погляди авторитетних інших, соціальні або групові міфи й т. ін.; контролюючи свою поведінку, суб'єкт не є її автором, як при повній самодетермінації. Зокрема, свобода як форма активності, на думку вченого, характеризується трьома ознаками: усвідомленістю, опосередкованістю ціннісним «для чого» й керованістю в будь-який момент.

Найбільш відомими теоріями самодетермінації є теорії Р.Харре (R.Harre), Е.Десі (E.Deci), Р.Райана (R.Ryan), А.Бандури (A.Bandura), а також учення прихильників екзистенціалізму, зокрема Е.Фромма, В.Франкла, Р.Мея.

Так, Р.Харре намагається пояснити соціальну поведінку, коли модель суб'єкта знаходиться в центрі, де найбільш загальними вимогами до будь-якої істоти, щоб її можна вважати суб'єктом, є те, щоб вона володіла *певною мірою автономії*. Під цим автор розуміє те, що її поведінка (дії й акти) не повністю детерміновані умовами безпосереднього оточення. Автономія допускає можливість дистанціювання як від впливу оточення, так і від тих принципів, на яких ґрунтувалася поведінка; це ситуація, коли можна робити вибір між альтернативами. Учений говорить про «тайну», яку намагається розібрати посиленням на «моральний порядок», що характеризує ставлення людини до самої себе, яке може супроводжуватися таким твердженням: «ти несеш відповідальність перш за все перед самим собою».

Для Е.Десі та Р.Райана самодетермінація означає відчуття свободи як до зовнішніх, так і до внутрішніх сил особистості. Існування внутрішньої потреби в самодетермінації допомагає передбачити й пояснити розвиток поведінки від простої реактивності до інтегрованих цінностей; від гетерономії до автономії. Згідно з Десі й Райаном, людину називають автономною, коли вона діє як суб'єкт, виходячи із глибинного відчуття себе. Автономна поведінка приводить до асиміляції досвіду й підвищення структурованості «Я». Автори виокремлюють три основні особистісні орієнтації: 1) автономну орієнтацію, яка ґрунтується на переконанні про зв'язок свідомої поведінки з її результатами; джерелом поведінки є при цьому усвідомлення своїх потреб і почуттів; 2) підконтрольну орієнтацію, де джерелом поведінки є зовнішні вимоги; 3) безособистісну орієнтацію, яка базується на переконанні, що результат не може бути досягнутим ціленаправлено й передбачено. Дослідники обґрунтовують модель

поступового формування особистісної автономії через інтерналізацію мотивації й відповідного переживання контролю над поведінкою: від чисто зовнішньої мотивації через етапи інтроекції, ідентифікації та інтеграції до внутрішньої мотивації й автономії. Автономія визначається не просто як одна з тенденцій особистості, але і як універсальний критерій і механізм нормального розвитку, порушення якого призводить до різних видів патології розвитку.

Основою людської свободи, згідно з А.Бандурою, є одночасний вплив на себе як на суб'єкта, так й об'єкта. Людська поведінка детермінована, але детермінована частково самим індивідом (спрацьовує механізм суб'єктивності, тобто переконання у власній ефективності), а не тільки зовнішніми чинниками.

«Свобода для» і «свобода від» є ключовими категоріями теорії Е.Фромма, де «свобода для» – це головна умова росту й розвитку людини, яка витікає з усвідомлення альтернатив та їхніх наслідків, а «свобода від» залежить від думки оточуючих, у тому числі й від норм. На думку Фромма, чітке усвідомлення всіх аспектів ситуації вибору допомагає зробити вибір оптимальним. Учений виокремлює шість основних аспектів, які слід усвідомити: що добре, а що погано; спосіб дії в даній ситуації, який веде до поставленої цілі; власні неусвідомлені бажання; реальні можливості; наслідки кожного з можливих рішень; необхідність бажання діяти, незважаючи на очікувані негативні наслідки.

Спадковість, потяги й зовнішні умови здійснюють суттєвий вплив на поведінку, однак людина може зайняти певну позицію відносно них, уважає В.Франкл. У рамках його теорії свобода розглядається як позиція. Свобода до «потягів» проявляється в можливості сказати їм «ні»; свобода до спадковості виражається в ставленні до неї як до матеріалу, як до того, що вже нам дано; свобода до зовнішніх обставин також існує й виражається в можливості зайняти відносно них певну позицію. Свобода витікає з фундаментальних антропологічних здібностей людини до самодистанціювання (прийняття позиції щодо самого себе) і самотрансценденції (виходу за межі себе як данності).

У теорії Р.Мей свобода є усвідомленням можливостей у рамках долі майбутнього й полягає не в здатності бути весь час лише суб'єктом, а в здібності вибирати між одним або іншим видом існування: або активний суб'єкт, або пасивний об'єкт. Простір свободи – це дистанція між станами суб'єкта й об'єкта, це певна порожнеча, яку потрібно заповнити. Мей указує на те, що свобода – це здатність людини керувати своїм розвитком, яка тісно пов'язана із самосвідомістю, гнучкістю, відкритістю, готовністю до змін. Діапазон вибору людини та її свобод тим більший, чим більш розвинутою є самосвідомість. Відповідно, чим менш розвинутою є самосвідомість, Я-концепція людини, уявлення про себе, тим більш «невільною» вона є, тобто її життям керують різні витіснені події, які вона тримає у своїй пам'яті і які збережені в її підсвідомості. Свобода не протилежна детермінізму, а співвідноситься з конкретними данностями й неминучостями, які необхідно свідомо прийняти. Власне ці данності, неминучості й обмеження, які утворюють простір детермінізму людського життя, Мей називає долею. Свобода є можливістю зміни того, що є, здатністю трансцендентувати свою природу.

Відповідно, майже у всіх вищезгаданих теоріях особистісна свобода розглядається як форма активності людини, яка проявляється в праві вибору між різними альтернативами, а тому групові та особистісні норми можуть продуктивно співжити в одному соціально-психологічному просторі, розвиватись одночасно в цьому «світі», на одному «полі», де кожний має право на «особистісну автономію», не претендуючи на пріоритетність, не зливаючись і не змішуючись, а взаємно збагачуючись, мінусуючи при цьому ті норми, які гальмують оптимальне функціонування групи. Тому «міру» в прийнятті групових норм визначає кожний сам для себе, оскільки групова норма розглядається нами як статистичне утворення, яке є гнучким і схильним до модифікацій, а за нормальних умов передбачає перехід до більш раціональних, прогресивних групових норм.

Очевидно, що перегляд понять «свобода» та «самодетермінація» також викликані тими об'єктивними процесами, які мають місце на сучасному етапі розвитку нашого суспільства (і не тільки нашого). А саме змістились акценти в бік «людини, яка думає», «людини, яка знає», «людини, яка розвивається», а не просто людини, яка бездумно слідує, наприклад, тим чи іншим нормам. Тому одним із завдань соціальних психологів якраз і є представлення як теоретичних, так і прикладних практик, які б сприяли формуванню «прогресивної» людини, «модерних» колективних суб'єктів спільної діяльності, здатних креативно підійти до вирішення життєвих проблем, конкурентоспроможних, соціально компетентних, ініціативних та психологічно готових до вибудовування перспектив.

Висновки. Таким чином, нормативне самовизначення є свого роду актом прояву власної позиції та ставлення суб'єктів групової взаємодії до групових норм, де допустимим є прояви їх свободи, активності, вибірковості, волевиявлення, де вони можуть виступити як у ролі суб'єктів нормотворення, так і в ролі об'єктів нормативного впливу, звісно, за умови, якщо ми говоримо, наприклад, про таку малу групу, як студентська, або схожу за своїми функціонально-структурними параметрами, а не про групи з особливими та самобутніми умовами, способами, нормами функціонування. При цьому нормативне самовизначення залежить від «особистісних смислів», тобто міри значущості групи для суб'єкта, а, відповідно, від цього залежить прийняття, неприйняття або зовнішня демонстрація норм групи.

1. Гинзбург М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1988. – № 2. – С. 19–27.
2. Леонтьев Д. А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 1.
3. Леонтьев Д. А. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования / Д. А. Леонтьев, Н. В. Пилипко // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 97–110.
4. Мудрик А. В. Социализация человека : [учеб. пособ.] / А. В. Мудрик. – М. : Академия, 2004. – 304 с.
5. Никошкова Е. В. Русско-английский словарь по психологии / Елена Никошкова. – М. : РУССО, 2006. – 664 с. – ISBN 5-88721-304-4.
6. Оботурова Н. А. Экспериментально-психологическое исследование коллективизма : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. наук / Н. А. Оботурова. – М., 1974.

7. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія / Лідія Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 446 с. – Бібліогр.: с. 426. – ISBN 966-8226-12-7.
8. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский. – М., 1982.
9. Петровский А. В. Трехфакторная модель «значимого другого» / А. В. Петровский // Вопросы философии. – М., 1991. – № 1. – С. 7–18.
10. Петровский В. А. Очерк теории свободной причинности / А. В. Петровский // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М. : Смысл, 1997. – С. 124–144.
11. Туровская А. А. Экспериментальное изучение зависимости группового поведения от степени присвоения целей деятельности / А. А. Туровская // Вопросы психологии. – М., 1976. – № 2. – С. 42–49.
12. Coch L. Overcoming resistance to change. Human Relations / Coch L., French J. R. P. – 1948. – II. – P. 512–532.